

Marta Nowakowska

Akademia Wojsk Lądowych im. gen. T. Kościuszki we Wrocławiu

marta.nowakowska@awl.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-8251-5811>

Kompetencje kulturowe w siłach zbrojnych państw NATO w XXI wieku. Stan badań

Abstrakt: Temat kultury oraz ochrony dziedzictwa w kontekście misji wojskowych w edukacji oficerów wojsk sojusznicznych to temat sięgający starożytności, natomiast na przełomie XX i XXI wieku, w związku przede wszystkim z operacjami w Iraku i Afganistanie, zainteresowanie tą problematyką wzrosło. Waga poznania kultury przeciwnika w celu osiągnięcia sukcesu w prowadzonych działaniach wojskowych podkreślana jest w studiach strategicznych. Wychodząc naprzeciw nowym wyzwaniom armia amerykańska stworzyła tzw. Human Terrain System, które polegały na współpracy m.in. antropologów kulturowych z wojskiem. Celem artykułu jest charakterystyka dotychczasowego stanu badań z zakresu kompetencji kulturowych w wojsku, usystematyzowanie tematyki na gruncie polskich studiów z zakresu nauk o bezpieczeństwie. Pojawia się pojęcie kompetencji kulturowych, ukształtowane na gruncie psychologii, oznaczające problemy z adaptacją weteranów wojennych do środowiska cywilnego, ale również oddające problem współczesnych konfliktów zbrojnych i związanych z nimi styku odmiennych kultur. Badania do niniejszego artykułu zostały oparte przede wszystkim na analizie literatury przedmiotu przy pomocy przeglądu statystycznego. Pozwoliło to autorce na opracowanie systematyki i wykazanie kierunku implementacji wyników badań do praktyki i organizacji wojskowej, ukazanie zmian, jakie zachodziły w badanym temacie na przełomie XX i XXI wieku z podkreśleniem różnic między nauką zachodnią a nauką polską, wykazując fragmentaryczność i przyczynkarskość tej ostatniej. Natomiast niezależnie od nauki – polskiej czy zachodniej - pozostają zauważalne braki w badaniach i opracowaniach mających praktyczny wymiar w budowaniu programów z zakresu kompetencji kulturowych. Omówione publikacje nie wyczerpują tematu kompetencji kulturowych. Można nawet powiedzieć, że zakres znaczeniowy i kompetencyjny dopiero jest budowany.

Słowa kluczowe: kompetencje kulturowe, świadomość kulturowa w wojsku, Human Terrain System, militaryzacja kultury, komunikacja międzykulturowa, stan badań.

Cultural Competence in Armed Forces of NATO Countries in the XXI Century. The State of Research

Abstract: Culture and heritage preservation in the context of military missions in the education of officers of allied forces is a topic dating back to antiquity. At the same time, in connection primarily with operations in Iraq and Afghanistan, interest in this issue has increased at the turn of the 20th and 21st centuries. The importance of knowing the enemy's culture to achieve success in military operations is emphasized in strategic studies. To meet the new challenges, the U.S. Army created the so-called Human Terrain System, which relied on the cooperation of cultural anthropologists with the military. The article aims to characterize the current state of research on cultural competence in the military and systematize the subject based on Polish studies in security sciences. There appears the concept of cultural competence, shaped on the psychological ground, denoting problems with the adaptation of war veterans to the civilian environment, reflecting the issue of modern armed conflicts and the associated contact of different cultures. The research for this article was based primarily on the analysis of the literature on the subject with the help of a statistical review. This allowed the author to develop systematics and show the direction of implementing research results to the practice and military organization; to show the changes in the researched subject at the turn of the 20th and 21st centuries with emphasizing the differences between Western and Polish science, revealing the fragmentary nature and causal character of the latter. On the other hand, regardless of the Polish or Western science, there is a noticeable lack of research and studies with a practical dimension in building programs in cultural competence. The discussed publications do not exhaust the topic of cultural competence. One can even say that the scope of meanings and competencies is still being built.

Keywords: cultural competence, cultural awareness in the military, Human Terrain System, militarization of culture, cross-cultural communication, state of research.

Wstęp

Temat kompetencji kulturowych w siłach zbrojnych NATO w kontekście misji zagranicznych zaczęto dostrzegać w XXI wieku w związku z międzynarodowymi operacjami w Libanie, Afganistanie i Iraku.

Wojna i konflikty zbrojne są nierozłącznie związane z kulturą w sposób bezpośredni, gdzie różnice kulturowe są przyczynami konfliktów lub czynnikami je intensyfikującymi. Pamięć o dawnych konfliktach wbudowuje się w pamięć kulturową społeczeństwa i wyobraźnię społeczną. Natomiast sama wojna czy konflikt zbrojny są elementami swoistej kultury, z czym wiążą się praktyki, tradycje, wierzenia, obrzędy, rytuały, prawa, język związany z grupą walczących (Olzacka, 2016, s. 7). Tematyka ta znalazła się w zakresie antropologii wojny, oraz studiów nad wojną (ang. *war studies*). Natomiast dostrzeżenie problematyki kulturowej we współczesnych konfliktach zbrojnych określa się mianem „zwrotu

kulturowego” (ang. *cultural turn*). Zdecydowana większość analiz zależności między wojną a kulturą powstaje przede wszystkim w środowisku zachodnich analityków wojskowych. Pod wpływem niepowodzeń armii w środowiskach odległych nie tylko geograficznie, ale i kulturowo, zaczęli dostrzegać potrzebę zrozumienia „relacji pomiędzy tym, jak ludzie walczą, a ich tradycjami, tożsamością, religią, pamięcią zbiorową, uprzedzeniami i siłą przyzwyczajania” (Porter, 2007, s. 47). W wyniku badań powstały schematy szkoleń kulturowych dla sił zbrojnych, mające na celu praktycznie przygotować żołnierzy do działania w środowisku odmiennym kulturowo. Szkolenia te obejmują przede wszystkim podstawy lokalnego języka oraz pogłębionej wiedzy społeczno-kulturowej regionu.

W Polsce studia polemologiczne dotyczące świadomości kulturowej są dopiero w początkowej fazie rozwoju. Co prawda badaniami na temat wojny i pokoju zajmowali się już polscy badacze w drugiej połowie XX wieku, natomiast dopiero w XXI wieku pojawiły się prace z zakresu świadomości międzykulturowej (Borgosz, 1983; Gałganek 1986). Jako przyczynę uznaje się często brak możliwości przeprowadzenia konkretnych badań nad kulturą konkretnego regionu geograficznego (Jandora, 1999; Coker, 2002;).

Wzory szkoleń, jak i największe doświadczenie w dziedzinie wprowadzania odpowiednio wypracowanych wzorców zachowań w wojsku, posiada armia amerykańska, która wychodząc naprzeciw nowym wyzwaniom utworzyła tzw. *Human Terrain System*, polegający na współpracy antropologów kulturowych z wojskiem. Ewaluacja skutków tej współpracy wykazała jej potrzebę i skuteczność, czego dowodem stały się wypowiedzi amerykańskich żołnierzy:

Prowadzenie operacji wojskowych podczas konfliktów o niskim natężeniu bez wywiadu etnograficznego i kulturowego jest jak budowanie domu bez używania kciuków: w najlepszym wypadku jest to niegospodarny, niezdarny i niepotrzebnie długi proces, w którym prawdopodobieństwo, że pojawią się frustracja i porażka, jest bardzo duże (Klipp i in., 2006).

Zatem nie tylko nieznanostwo terenu przyczynia się do strat, ale również brak rozeznania w miejscowej kulturze i obyczajach może doprowadzić do negatywnych konsekwencji.

Artykuł dotyczy teorii problemu, a nie stanu faktycznych przedsięwzięć w armiach świata.

Przegląd literatury przedmiotu badań z wykorzystaniem multiprzeglądarki PRISMA

Realizując przegląd stanu badań wykorzystano metodę przeglądu systematycznego w oparciu o wytyczne PRISMA. Wybrana metoda daje możliwość właściwego przeszukania i selekcji odpowiedniej literatury naukowej, z określeniem celów badawczych i zapewnieniem jasnej kwantyfikacji rozwoju nauki w danej dziedzinie wiedzy. W związku z tym, w niniejszym artykule wyjaśniono proces wyszukiwania i selekcji literatury podmiotowej wraz z określeniem kryteriów kwalifikowalności odpowiednich prac do dalszego badania na temat kompetencji kulturowych w siłach zbrojnych NATO.

Proces przeszukiwania literatury oparto na wykorzystaniu multiwyszukiwarki Primo, umożliwiającej jednoczesne przeszukiwanie wielu zasobów informacyjnych, w tym baz danych, serwisów czasopism oraz e-booków, zawartości katalogów bibliotecznych, a także innych źródeł cyfrowych (dostępna online: <http://biblioteka.pwr.edu.pl/e-zasoby/wyszukiwarka-primo>). Daje ona możliwość analizy wielu zasobów informacyjnych, w tym m.in. bazy ScienceDirect, baz wydawnictw Elsevier i Springer czy bazy JSTOR. Wyszukiwanie literatury przeprowadzono w okresie od 8 lutego 2021 r. do 14 lipca 2021 r.

Jedną z podstawowych funkcji narzędzia Primo jest filtrowanie i zawężanie wyników. Dlatego też w procesie selekcji wykorzystano oferowaną funkcjonalność wybranego narzędzia multiwyszukiwawczego. Kryteria wyboru zostały ustalone w oparciu o doświadczenia empiryczne (wywiady, obserwacja uczestnicząca, archiwistyka) oraz o wiedzę merytoryczną dotyczącą omawianego problemu.

Wstępna procedura wyszukiwania została oparta na hasle: „świadomość kulturowa”. Pierwszy etap wyszukiwania dał możliwość zidentyfikowania 208 814 rekordów. W kolejnym kroku, w celu skupienia się na stosunkowo nowych zastosowaniach, problemach i technikach przekazywania świadomości kulturowej w siłach zbrojnych NATO, wyszukiwanie zostało ograniczone do opracowań opublikowanych po 2001 r. Dodatkowo, pod uwagę brane były dokumenty napisane w języku polskim, a także angielskim, jako oficjalnym języku Sił Sojuszniczych. W oparciu o te kryteria zidentyfikowano 87 903 rekordy.

Następnie skupiono się na filtrowaniu badań, biorąc pod uwagę cztery kryteria włączenia wyniki ograniczono do tych publikacji, które w tytule zawierały jedno z następujących sformułowań: wojsko, komunikacja międzykulturowa,

świadomość kulturowa, misje zagraniczne. Kryteria te zostały ustalone na podstawie wcześniejszej analizy literatury przedmiotu. W rezultacie, proces *screeningu* miał na celu odfiltrowanie prac niezwiązanych z problemem świadomości kulturowej w siłach zbrojnych. Zidentyfikowane rekordy zostały więc przeanalizowane pod kątem tytułu. Z początkowych 87 903 rekordów, 86 034 zostało wyeliminowanych w procesie *screeningu*. W kolejnym etapie, wyszukiwanie zostało ograniczone tylko do następujących typów dokumentów: artykuły z czasopism, książki i rozdziały książek. Zostały one wybrane ze względu na możliwość zaprezentowania szerokiej gamy unikalnych podejść w analizowanym obszarze badawczym.

Ostatnim kryterium wyboru był rodzaj wykorzystanych internetowych baz danych. Procedura wyszukiwania została ograniczona do takich baz internetowych jak: Springer (wszystkie dostępne), Taylor and Francis, Elsevier z ScienceDirect oraz JSTOR. Wybór ten podyktowany był faktem, że są to znaczące bazy internetowe o pełnym dostępie. Po zastosowaniu powyższych kryteriów odrzucenia, liczba dokumentów została zredukowana do 242. Ponadto usunięto 12 publikacji jako duplikaty. W rezultacie zdefiniowano 230 prac, które następnie poddano pełnej lekturze w celu dookreślenia aktualnego stanu badań.

Rezultaty badań

W naukach społecznych pod koniec lat 80. XX wieku zintensyfikowano badania nad tzw. zwrotem kulturowym. Czynniki kulturowe okazały się przydatne do badań nad rozwojem demokracji czy rozwojem gospodarczym, zarówno w kontekście narodowym, jak i międzynarodowym (Seyer, 1999; Inglehart, 2003). Wśród badaczy tematu pojawiło się zapytanie, czy badania nad wojną da się zminimalizować tylko i wyłącznie do czynników militarnych. Obserwując wojny współcześnie, występujące w multikulturowej, zglobalizowanej przestrzeni, trudno ominąć ten ważny czynnik, jakim jest kultura.

Podczas zwrotu kulturowego, kultura jawi się jako proces, który kształtuje świadomość społeczną. Jeffrey Alexander twierdzi, że traumatyczne wydarzenie staje się traumą nie ze względu na swój niehumaniczny charakter, ale dlatego, że zostało kulturowo określone i znormalizowane, jako zachowanie niehumaniczne, łamiące wszelkie normy czy wzorce zachowań (Alexander, 2004). Kultura również zaczyna być definiowana jako sposób społecznej, usankcjonowanej narracji związanej z logiką społeczną. Opiera się ona na opozycjach binarnych (antropologia strukturalna i semantyczna), kodach, które oddzielają dobro od zła. Natomiast

rozpoznanie tej narracyjnej struktury oraz jej analiza są niezbędne przy analizie fenomenu kulturowego jakim jest wojna (Olzacka, 2016). Analiza ludzkiego działania wyłącznie z punktu widzenia wzorców kulturowych jest również niepoprawna i nie oddaje względnie obiektywnego charakteru zjawiska.

Australijski antropolog kultury, David Kilcullen, współpracujący od lat z armią australijską i amerykańską, zajmował się opracowaniem strategii działań wojennych z uwzględnieniem wiedzy kulturowej z teatru działań. Podkreśla w swoich opracowaniach, iż poznanie i zrozumienie kultury przeciwnika jest warunkiem zwycięstwa (Kilcullen, 2006).

Już w 1990 r. powstał artykuł dotyczący stanu badań nad kontaktami międzykulturowymi w zmieniającym się świecie do lat 90. XX wieku. W swoim czasie stanowił najlepszy podręcznik teoretyczny z przykładami praktycznymi w sprawie szkoleń dotyczących kompetencji kulturowych (Black & Mendenhall, 1990).

W 2006 r. powstał projekt badawczy mający na celu sprawdzenie, czy istnieje korelacja między osobowością a poziomem inteligencji kulturowej (CQ). Aby tego dokonać, autorzy tekstu *Personality correlates of the four-factor model of cultural intelligence* (Ang i in., 2006) skupiają się na pięciu głównych obszarach osobowości: 1) ekstrawersja; 2) ugodowość; 3) sumienność; 4) stabilność emocjonalna oraz 5) otwartość na doświadczenie.

Otwartość na doświadczenie została wybrana jako przykład, ponieważ autorzy wierzyli, że im bardziej osoba jest otwarta na nowe doświadczenia, tym bardziej jest ona ciekawa i tym samym próbuje dowiedzieć się nowych rzeczy. Autorzy uważają, że ci, którzy mają wysoki poziom otwartości są bardziej skłonni do kwestionowania własnych założeń kulturowych i przewartościowania tego, w co wierzyć o ludziach reprezentujących inne kręgi kulturowe. Badanie zostało przeprowadzone w Singapurze, a dane zebrano od 228 studentów studiów licencjackich z zakresu biznesu. Studenci byli badani w dwóch różnych momentach czasowych. W fazie pierwszej 1465 studentów dostarczyło dane na temat CQ. Sześć tygodni później 228 z tych studentów wypełniło kwestionariusz osobowości i dostarczyło badaczom dane demograficzne. Wyniki pokazują, że istnieje korelacja pomiędzy wspomnianymi wcześniej cechami osobowości a poziomem CQ. Jednakże, na co autorzy zwracają uwagę, badanie jest ograniczone w swym zakresie, ponieważ wszystkie dane zostały zebrane wyłącznie od Singapurczyków. Autorzy zalecają, aby przyszłe badania obejmowały dane zebrane z różnych źródeł w celu określenia zakresu, w jakim wyniki mogą być uogólnione na inne populacje.

W latach 2007–2014 Chiara Ruffa (2018) prowadziła badania we francuskich i włoskich jednostkach wojskowych, które służyły w porównywalnych operacjach, stabilizacyjnych: Tymczasowych Siłach Zbrojnych ONZ w Libanie i misji NATO w Afganistanie. Opierając się na setkach wywiadów, autorka stwierdza, że podczas gdy francuskie jednostki priorytetowo traktowały patrolowanie i prezentowanie wysokiego poziomu ochrony i siły, takich jak stopień uzbrojenia, włoskie jednostki kładły większy nacisk na dostarczanie pomocy humanitarnej. Badania swoje podsumowuje uwagą, że różne podejścia żołnierzy do uczestnictwa w misjach wynikają przede wszystkim z narodowej kultury żołnierzy. Autorka dochodzi do wniosku, że stosunki między władzą w państwie z własną armią i narodowe przekonania na temat użycia siły w kraju macierzystym jednostek mają wpływ na kulturę wojskową za granicą, postrzeganie i zachowanie żołnierzy, a ostatecznie na ich zdolność do utrzymania pokoju.

W książce *Kultury wojskowe w operacjach pokojowych i stabilizacyjnych* Ruffa (2018) podważa powszechnie przyjęte założenie, że kontyngenty wojskowe, niezależnie od ich pochodzenia, realizują zadania w podobny sposób. Zamiast tego twierdzi, że kultura wojskowa zbiór postaw, wartości i przekonań wpojonych armii i przekazywanych przez pokolenia osób w mundurach wpływa na to, jak żołnierze zachowują się na poziomie strategiczno-taktyczno-operacyjnym. Kiedy żołnierze są za granicą, zazwyczaj są rozmieszczeni jako jednostki o odrębnej tożsamości narodowej i kulturowej. Badając skąd pochodzi kultura wojskowa, Ruffa wykazuje, dlaczego jednostki wojskowe zachowują się w taki, a nie inny sposób. Uważa, że kompetencje kulturowe wpływają na sukcesy oraz porażki międzynarodowych kontyngentów wojskowych.

Osobno pojawia się problem przy sformułowaniu czym jest kompetencja kulturowa w wojsku. Głównie potraktowano ją jako konstrukt na poziomie indywidualnym, na podstawie badań z zakresu koncepcji organizacji inteligencji, czyli umiejętności dostosowywania się do zmian w otoczeniu i nowych sytuacji. Stworzono strategie rozwoju kompetencji kulturowych, tak, by ułatwić adaptację do środowiska wojskowego osobom cywilnym (Driel i in, 2013).

Z zakresu wykorzystania wiedzy kulturowej w wojsku pojawiają się przede wszystkim opracowania dotyczące krytyki *Human Terrain System*, dotyczące przede wszystkim wojny w Wietnamie, a współcześnie odnoszące się do interwencji w Iraku i Afganistanie (Connable, 2018).

Sporadycznie pojawiają się teksty odnośnie badań nad relacjami

międzyludzkimi na terenach działań wojskowych. Z reguły dotyczą one kwestii zatrudniania tłumaczy z kraju przyjmującego z podkreśleniem, że brak kompetencji kulturowych zaburza skuteczność prowadzonej misji (Dijk i in., 2010; Hajjar, 2017; Holmes-Eber i in., 2016).

Wyrywkowo pojawiają się także opracowania dotyczące kwestii gender w armii. Są one zazwyczaj próbą odpowiedzi na pytania czy w wojsku jest miejsce dla kobiet, a także w jaki sposób chronić osoby homoseksualne służące w wojsku (King, 2015).

Podczas analizy literatury przedmiotu z zakresu kompetencji kulturowych wśród żołnierzy w USA należy podkreślić znaczenie tekstów Allison Abbe. W artykule *Building Cultural Capability for Full-Spectrum Operations* (Abbe, 2008a) dokonuje ona analizy zdolności komunikacyjnych wśród dowódców na misjach zagranicznych, tworząc w konkluzji raport braków, które należy uzupełnić.

Abbe przeprowadziła również analizę treści szkoleniowych pod kątem tego, co powinni wiedzieć i rozumieć dowódcy z zakresu kultury i tożsamości, jakie są trendy w uczeniu obcych kultur i języków oraz jakie są zależności między rozumieniem kultury a biegłością w obcym języku. Analiza treści warsztatów wykazała, że najważniejszą rolę w kompetencjach międzynarodowych stanowią: postawa nieetnocentryczna, otwartość na inność oraz zdolności interpersonalne (Abbe, 2008b).

Osobny raport poświęciła zależności między znajomością języków obcych a kompetencjami kulturowymi. Jeśli osoby nie posiadają wewnętrznej motywacji i chęci kontaktu z innymi kulturami, znajomość języka nie pomaga. Najważniejsze cechy, jak wrażliwość międzykulturowa i umiejętności kontaktu interpersonalnego, mają znacznie wyższą wartość niż zdolności językowe (Abbe, 2009).

Kolejnym artykułem tej samej autorki był tekst na temat jakości szkolenia z edukacji kulturowej wśród ludności cywilnej – przedstawicielei rządu, przemysłu oraz w środowisku akademickim. Wyniki pokazują potrzebę zmian w obszarach: analiza potrzeb związanych z kompetencjami kulturowymi, praca nad motywacją uczących, walidacja treści szkoleniowych, elastyczność treści szkoleń, wypracowanie metod oceny szkoleń oraz możliwość międzynarodowej wymiany doświadczeń (Abbe & Bortnick, 2010).

W artykule *Measuring cross-cultural competence in soldiers and cadets: a comparison of existing instruments* autorka identyfikuje wskaźniki opracowane

do oceny kompetencji kulturowych oraz porównuje analizę wskaźników pomiędzy grupami wojskowymi i pozawojskowymi. Wykorzystane zostały trzy kwestionariusze: Skala Inteligencji Kulturowej (CQS – Cultural Intelligence Scale), Kwestionariusz Osobowości Wielokulturowej (MPQ – Multicultural Personality Questionnaire) oraz Ankieta Rozwoju Międzykulturowego (IDI – Intercultural Development Inventory). Wyniki wykazały zbieżność we wszystkich badaniach oraz zależność kompetencji kulturowych od stopnia wojskowego. Oficerowie mieli znacznie wyższy poziom wiedzy niż podoficerowie (Abbe i in., 2010).

Kolejny ważny artykuł Abbe poświęcony jest ocenie szkolenia kulturowego, jakiemu podlegają podchorążowie na amerykańskich uczelniach wojskowych. Znaleźć tu można przegląd metod historycznych, jak i współczesnych, w tym ćwiczeń empirycznych. Omówiony został udział nauczycieli cywilnych, którzy lepiej się sprawdzali w roli trenerów kulturowych. Podkreślono nacisk na takie zagadnienia, jak: szkolenie językowe z danego terenu, szkolenie ze specyfiki regionu kulturowego oraz ogólne szkolenie z kompetencji międzykulturowych (Abbe & Halpin, 2010).

Celem artykułu była analiza wyników zadań związanych z kompetencjami społeczno-kulturowymi wśród oficerów armii USA na misjach zagranicznych. Podczas badań ankietowych i fokusowych skoncentrowano się na czterech kategoriach: zdolności rozumienia kontekstu społeczno-kulturowego, zdolności wchodzenia w interakcje z ludźmi różnych kultur, umiejętność kształtowania międzynarodowego środowiska operacyjnego oraz umiejętność radzenia sobie w obcej kulturze. Badania przeprowadzono na grupie oficerów, którzy ukończyli podstawowy kurs kompetencji kulturowych. Po badaniach wydzielono trzy grupy: podstawowa wiedza o kulturze, ponadpodstawowa wiedza o kulturze oraz specjalista ds. kultury. Do każdej z tych grup powinny być dopasowane inne standardy szkoleń (Abbe & Gallus, 2011).

W artykule *Cultural training for military personnel: revisiting the Vietnam era* Abbe dopasowuje do szkoleń pięć zasad nauczania M. Davida Merrilla, czyli uczenie jest skuteczne, gdy uczący się bazują na faktach i opowieściach z tzw. pierwszej ręki. Nauczyciele powinni uczyć opierając się na własnym doświadczeniu, nawiązywać do wiedzy i doświadczeń uczących się, a także odnosić się do przykładów z życia codziennego. Według tych zasad został wprowadzany program szkolenia kulturowego podczas wojny w Wietnamie. Program był tak skonstruowany, by można go było stosować to kolejnych misji w terenach obcych

kulturowo, jak Afganistan. Autorzy analizują, jak programy szkoleń kulturowych zmieniły się po wydarzeniach z 11 września 2001 r. (Abbe i Gouge, 2012).

Allison Abbe w publikacji *What is cross-cultural competency?* (2011) przywołuje pojęcie tzw. „trzech C”. Artykuł stanowi krótki przegląd historyczny tego, jak wojsko USA dochodziło do ukonstytuowania potrzeby zinstytucjonalizowania szkolenia z kompetencji międzykulturowych (ang. CCC) w obecnych działaniach operacyjnych. Autorka odnosi się do niektórych wad obecnych metod szkoleniowych, a następnie przedstawia postęp, jaki dokonał się nie tylko w szkoleniu, ale także w odniesieniu do zainteresowania żołnierzy uzyskaniem szkolenia kulturowego. Dodatkowo, opisane są różnice pomiędzy siecią zależności a zastosowaniem zasady 3C. W szczególności zostało podkreślone, że chociaż ludzie są dziś bardziej połączeni poprzez technologię, niekoniecznie to świadczy o większej kompetencji międzykulturowej.

Podobny artykuł odnosi się do tego, w jaki sposób sprzeczna natura współczesnych działań wojennych (np. utrzymywanie pokoju, budowanie narodu i etos wojownika) jeszcze bardziej pogłębia sprzeczności, i etos dodatkowo komplikuje szkolenie, wdrażanie i instytucjonalizację 3C. Artykuł omawia sposób w jaki kompetencje międzykulturowe (3C) mogą zwiększyć biegłość w interakcjach międzykulturowych i poprawić gotowość w środowiskach operacyjnych na podstawie dekretów wydanych przez Departament Obrony USA. Przykłady pokazują, jak brak 3C może znacząco zaszkodzić niepewnym sojuszom między amerykańskimi i bliskowschodnimi sprzymierzeńcami, którzy starają się wspólnie zwalczać terroryzm. Incydenty te nie tylko narażają na szwank relacje z tymi sojusznikami, ale także podsycają radykalizm jednostek, zwiększając zagrożenie, jakie stanowią one dla wojsk. Celem jest przedstawienie przykładu wartości zasad 3C w środowisku bojowym - takim, w którym praktyczne zastosowania mają istotne znaczenie dla dziedziny psychologii przemysłowo-organizacyjnej (Culhane i in., 2012).

Funkcjonowaniu żołnierzy w świecie arabskim (tak ważnym z punktu widzenia szkoleń wojskowych na misje w Iraku i Afganistanie) poświęcona została praca *Language of the mind: Cross-cultural preparation for marine advisers* Thomasa Affourtita (2008). Analizuje on teorię H. A. Murray'a przy wprowadzeniu jej do szkoleń wojskowych oraz analizuje prawdopodobieństwo podniesienia skuteczności w procesach komunikacji międzykulturowej u dowódców na misjach zagranicznych (Affourtit, 2008).

Problem komunikacji międzykulturowej i kompetencji kulturowych pojawia się także w kontekście współpracy wojska z organizacjami pozarządowymi. Współpraca taka obejmuje rozwój, dyplomację, stabilizację oraz rozwiązania pokojowe i często wiąże się z długotrwałym zaangażowaniem w sprawy ludności cywilnej w strefach konfliktów lub katastrof (Albro & Ivey, 2014). Ta publikacja oferuje ujęcie zarówno sukcesów, jak i wyzwań związanych z ciągłymi wysiłkami armii amerykańskiej w celu zwiększenia jej wiedzy kulturowej oraz dostarcza krótkie i przystępne opisy, wraz z analizą różnych sposobów, w jakich ten zwrot ku kulturze został ostatnio wyrażony. Przedstawia krajobraz tych ważnych, ale mało zrozumiałych dla wojskowych, cywilnych odpowiedników z innych agencji federalnych i organizacji pozarządowych, z którymi wojsko USA współpracuje.

Po 2010 r. stało się popularne hasło „wygrania umysłów i serc” ludności, w celu zwycięstwa w konflikcie zbrojnym lub realizacji celów strategicznych danej misji. Aby odnieść sukces w dzisiejszych złożonych operacjach wojskowych, żołnierze muszą być w stanie zdobyć „serca i umysły” miejscowej ludności. Wymaga to od żołnierzy specyficznego dopasowania kulturowego. Według H. Boscha (2010), sprawność kulturowa wykracza poza bieżące szkolenie w zakresie konkretnych działań, co należy robić, a co jest zabronione w danej kulturze, a także kładzie nacisk na empatyczne zachowanie i zrozumienie własnej perspektywy kulturowej. Bosch twierdzi, że aby osiągnąć sprawność kulturową, Korpus Piechoty Morskiej musi rozpocząć edukację kulturową w ramach procedur selekcji przed szkoleniem i kontynuować ją przez edukację wstępną do szkolenia przed rozmieszczeniem i do samego rozmieszczenia. Zdolność kulturowa powinna być włączona do cotygodniowych programów szkoleniowych i jest ważna, ponieważ może uratować życie i zmniejszyć liczbę ludzkich błędów.

John Bradford (2008) wykorzystał *Strategię Współpracy dla Sił Morskich XXI wieku*, podstawowy dokument koncepcyjny dla służb morskich USA, aby nadać ramy pracy dotyczącej zachowań, postaw i polityk, które wzmacniają komunikację i kompetencje międzykulturowe.

Zgadza się on, że kompetencje międzykulturowe powinny być rozwijane na wszystkich poziomach i przedstawiają zestaw wytycznych dotyczących komunikowania się między kulturami. Niektóre z tych wytycznych obejmują zapoznanie się ze zróżnicowaną kulturą partnera w pracy, powstrzymanie się od używania humoru (który często może być źle zinterpretowany) w celu

rozładowania niezręcznych sytuacji, eliminowanie żargonu, używanie wielu rodzajów mediów w komunikacji, powtarzanie tematów, powtarzanie informacji, a także stosowanie się do zaleceń. Ten fragment kładzie nacisk na językowy aspekt kompetencji międzykulturowej i indywidualnej odpowiedzialności i nie odnosi się do języka obcego ani do aspektów szkoleniowych.

Artykuł P. Burtona (2003) ma na celu wytłumaczenie, co oznacza być kompetentnym kulturowo z punktu widzenia wojskowego. Autor opisuje na podstawie własnych doświadczeń, jakie zachowania mogły spowodować błędy podczas operacji, a jakie pomogły w osiągnięciu sukcesu. Ostrzega przed wysyłaniem na misje stabilizacyjne żołnierzy bez przeszkolenia ze świadomości kulturowej z terenu danej misji.

Pojawia się także zwrot „mozaika kulturowa” na określenie różnic w zachowaniu różnych narodów czy grup etnicznych (Chao & Moon, 2005). Badacze tematu podkreślają istotę zróżnicowania demograficznego, geograficznego oraz kulturowego na danym obszarze, co powinno być brane pod uwagę podczas kontaktu międzykulturowego.

Badacze tematu odwołują się do badań klinicznych Deralda W. Sue i Davida Sue (2015), którzy badali skuteczność działań psychoterapeutycznych w kontaktach międzykulturowych. Badacze zaproponowali wielowymiarowy model kompetencji kulturowych, składający się z następujących komponentów:

1. Kompetencje kulturowe jako świadomość, wiedza i umiejętności personelu;
2. Podmiot analizowany na poziomie indywidualnym, zawodowym, organizacyjnym i społecznym;
3. Atrybuty rasowe grupy (np. rdzenni Amerykanie, Afroamerykanie, Azjaci, Latynosi).

Według D. i D. Sue (2015), klinicyści kompetentni kulturowo są świadomi własnych uprzedzeń rasowych oraz istnienia rasizmu instytucjonalnego na różnych poziomach w różnych systemach opieki, znają kulturę klienta i są wyposażeni w kulturowo metody leczenia, a także są zaangażowani zarówno w pracę terapeutyczną, jak i orzeczniczą na rzecz swoich klientów. Według autorów artykułu sposób reagowania na odmienności kulturowe jest niezależny od środowiska pracy. Sugerują oni by problem natury psychologicznej przenieść na szerszy grunt społeczny.

Pojęcie kompetencji kulturowych

Należy zaznaczyć, że w anglojęzycznej literaturze przedmiotu „wojskowe kompetencje kulturowe” rozumiane są odmiennie od rozumienia tego terminu przez autorkę niniejszego tekstu. Kompetencja kulturowa odnosi się do umiejętności skutecznego współdziałania z ludźmi z różnych kultur. W rozumieniu autorki artykułu obejmuje cztery elementy: (a) świadomość własnego światopoglądu kulturowego, (b) postawa wobec różnic kulturowych, (c) wiedza na temat różnych praktyk kulturowych i światopoglądów oraz (d) umiejętności międzykulturowe. Rozwijanie kompetencji kulturowej skutkuje zdolnością do rozumienia, komunikowania się i efektywnego współdziałania z ludźmi z różnych kultur z zachowaniem zasad relatywizmu kulturowego oraz znajomością dyfuzji kultur.

Natomiast badacze w literaturze anglojęzycznej skupiają się przede wszystkim na tzw. kulturze strategicznej. Podkreślają kwestię różnego sposobu prowadzenia działań wojennych w zależności od kręgu kulturowego, z wyszczególnieniem Kultury Zachodu i Wschodu. Robert Kaplan twierdzi, że etnograficzne opowieści Herodota o obcych kulturach są lepszym przewodnikiem po teraźniejszości niż próby odkrycia norm wojny, zarządzania państwem czy natury ludzkiej u Tukidydesa (Kaplan, 2007, s. 78–84). Kompetencja kulturowa jest jedną z głównych wartości w podręczniku armii amerykańskiej dotyczącym strategii działań przeciwpartyzanckich (ang. *Counterinsurgency*) (Petraeus & Amos, 2006). Pojawia się pojęcie „wojny kulturocentrycznej”, a podstawowa wiedza dowódcy powinna obejmować znajomość ludzi, ich kultury i motywacji.

W polskim piśmiennictwie powstało niewiele prac dotyczących *stricte* kompetencji kulturowych w szkoleniu sił zbrojnych. Jeden z głównych polskich badaczy tematyki, Dariusz Stanisław Kozerawski zauważa, że „kontakty i relacje międzykulturowe zachodzące między przedstawicielami różnych kultur (w ramach kontyngentów międzynarodowych lub w kontaktach z ludnością lokalną) mogą mieć znaczący wpływ na skuteczność realizacji zadań stabilizacyjnych oraz bezpieczeństwo w rejonie danej misji” (Kozerawski, 2010). Praca ta zresztą, w polskim kręgu badawczym, uznawana jest za jedną z podstawowych w omawianej tematyce.

Warto również zwrócić uwagę na prace naukowe z zakresu kulturowych studiów nad wojną (*cultural war studies*), którymi zajmują się antropolodzy

kultury oraz socjologowie kultury (Olzacka, 2016). W Polsce najbardziej znanym dziełem jest *Antropologia Wojny* Ludwika Stommy (2014).

Ludwik Stomma wyjaśnia symbolikę wojny, niezależną od kręgu kulturowego, czy okresu historycznego, w jakim miała miejsce. Symbolika ta jest wspólna dla kultury ludzkiej. Pisze o „religii wojny” (2014), wielu rytuałach i mitach związanych z konfliktem zbrojnym, funkcjonowaniu żołnierzy, apoteozą dowódców czy tłumaczeniem działań zbrojnych. Podkreśla, że „zadaniem antropologa kultury jest dziwienie się (...) oraz spoglądanie z bolesną uwagą na przyjęte kanony myślenia, demaskowanie mitów” (Stomma, 2014, s. 12). Podkreśla, że czas wojny, czas gry, na okres której zawieszają się zasady z czasów cywilno-pokojowych dekalogów, prawa człowieka, jest czasem, który też ma swoją strukturę kulturową. Jako taka poddaje się ona badaniu, niezależnie o jakim kontekście kulturowym mówimy.

Jak już wyżej wspomniano kulturowy zwrot zaistniał jako przedmiot badań w ramach socjologii wojskowości czy socjologii wojska. Jak twierdzi Elżbieta Olzacka:

pojawiły się nowe problemy związane z badaniem przemian kultury organizacyjnej armii, wartości i norm stojących za działaniami żołnierzy i oficerów, zmian kulturowych łączących się z przemianami organizacyjnymi współczesnych sił zbrojnych oraz takimi procesami, jak chociażby globalizacja, mediatyzacja wszystkich form życia, feminizacja instytucji zdominowanej niegdyś przez mężczyzn (Olzacka, 2016, s. 25).

Prace socjologiczne związane z wojskiem i jego elementami kulturowymi związane są z profesjonalizacją wojska, emancypacją kobiet, dopasowaniem norm i zasad do postmodernistycznego i wielokulturowego środowiska społecznego (Jamroszko, 2005).

Antologią, która zawiera analizę relacji między kulturą, a dokładniej badaczami kultury, a terenami konfliktów zbrojnych jest publikacja *Antropologdy na wojnie* Michała Kowalskiego (2015). Ocenia on zaangażowanie antropologów w wojsku, którzy wykorzystują swoją wiedzę przeciwko tym, którzy byli obiektami ich zainteresowań naukowych. Uwzględnia powstanie nowej subdyscypliny antropologii kulturowej, jaką stała się antropologia wojenna. Okres swoich badań określił od czasów kolonialnych po stworzenie jednostek *Human Terrain System* w 2005 r. i wykorzystaniu ich podczas operacji wojskowych w Iraku i Afganistanie.

Publikacja stanowi historię relacji między badaniami nad kulturami, wiedzą o kulturze a terenem konfliktów zbrojnych. Całość stanowi etyczną ocenę działań badaczy nad kulturą w wojsku.

Publikacją wartą uwagi jest Świadomość międzykulturowa. Od militaryzacji antropologii do *antropologizacji wojska* Hanny Schreiber (2015). Stanowi ona rozważania autorki (na podstawie własnych badań) nad zwrotem kulturowym w sferze wojskowości. Jest to temat bardzo dobrze opracowany na Zachodzie, natomiast w polskim piśmiennictwie praca wypełnia lukę badawczą. Świadomość międzykulturową uznaje autorka za jeden z kluczowych elementów (obok edukacji międzykulturowej) determinujących procesy komunikacji międzykulturowej między wszystkimi uczestnikami operacji. Dodatkowo podkreśla rolę psychologii kulturowej, dzięki której można znaleźć punkty wspólne wielu kultur i nadać im nowe normy. Natomiast pojęcie, interesującej autorkę tekstu, świadomości czy kompetencji kulturowych rozszerza na koncepcję kultury wojskowej w międzynarodowym ujęciu.

Magdalena El Ghamari w publikacji *Między kulturą a religią* (2015) również nawiązuje do problemu komunikacji międzykulturowej w operacjach wojskowych, a dokładniej w operacjach reagowania kryzysowego w Republice Iraku oraz Islamskiej Republice Afganistanu. Na podstawie badań autorka starała się przeanalizować przygotowanie uczestników operacji reagowania kryzysowego pod względem znajomości podobieństw i różnic kulturowych, by w efekcie skutecznie się komunikować w obszarze reagowania.

Książka Kamili Trochowskiej *Kompetencje kulturowe dla bezpieczeństwa i obronności* (2016) składa się z dwóch części. W pierwszej autorka wyjaśnia istotę zagadnienia operacjonalizacji kultury, znaczenie kompetencji międzykulturowych na poszczególnych poziomach prowadzenia operacji militarnych. Druga część to badania własne autorki, na podstawie których wyciąga wnioski i rekomendacje w celu przedstawienia całościowego modelu operacjonalizacji kultury na potrzebę prowadzenia operacji militarnych. Praca kończy się pytaniem do debaty o zależność między kulturą a wojną.

Publikacja Marka Bodzianego (2012) wyznacza kierunek kolejnych badań nad komunikacją międzykulturową, które – jak się zdaje, są naturalną potrzebą funkcjonowania nowoczesnej armii i nie posiadają jasno wytyczonych granic czasowych. Uzasadnia czynny udział polskich żołnierzy we wszelkich inicjatywach międzynarodowych, w ramach których dochodzi do kontaktu kultur.

Analizując literaturę z zakresu kompetencji kulturowych w wojsku należy zwrócić uwagę na opracowania na gruncie psychologii. W tych badaniach określenie „kompetencji kulturowych” odnosi się przede wszystkim do kultury wojskowej i kontaktu cywilno-wojskowego. Specyfika wojska jako szczególnej subkultury społecznej powoduje u osób adaptujących się w nowej rzeczywistości wiele złych doświadczeń, poczucia alienacji i wręcz traum (Nedergaard & Zwilling, 2017; Steward, 2012; Boldway, 2020).

Osobnym obszarem, w którym porusza się kwestię kompetencji kulturowych, jest sytuacja weteranów wojennych przywracanych społeczeństwu, którzy cierpią na zespół stresu pourazowego (Meyer i in., 2015, 2016; Cooper i in., 2018; Vest i in., 2019; Zwiłbach i in., 2019).

Podsumowanie

Temat szkoleń kulturowych, kompetencji kulturowych w armiach państw NATO, jest bardzo ważny. Nie tylko ze względu na międzynarodowy, a co za tym idzie międzykulturowy charakter wspólnych działań. Także, a może przede wszystkim, ze względu na tereny prowadzenia operacji wojskowych – tereny odmienne kulturowo. W XXI wieku zainteresowanie tematyką kompetencji kulturowych znacznie wzrosło.

Historycy i socjologowie historyczni przedstawiają ogromny zbiór materiału faktograficznego. W materiale tym podkreśla się rolę logistyki, ergonomii działań wojennych, komunikacji wewnętrznej, roli pionu dowodzącego (szczególnie biografii dowódców), analizy działań taktycznych. Opracowania te, niewątpliwie cenne, nie wnoszą jednak potrzebnej wiedzy do szkoleń kulturowych żołnierzy. Jednakże materiał ten, analizowany w konkretnych kontekstach – przede wszystkim społeczno-ekonomicznym – umniejsza rolę kultury, a czasem wręcz jest pomijany. Skupiano się na kulturze narodowej i jej materialnych wyznacznikach, nie próbując wyjaśniać kultury jako systemu.

Psycholodzy natomiast omawiają kulturę wojskową w relacjach wojsko społeczeństwo, wojsko w obrębie życia armii (subkultura). Głównym problemem, któremu poświęcono najwięcej publikacji jest kwestia przywrócenia weteranów wojennych oraz żołnierzy z zespołem stresu pourazowego do życia w społeczeństwie. Przeżycie wojny czy konfliktu zbrojnego na trwałe zmienia psychikę człowieka, uniemożliwiając mu funkcjonowanie w panujących w społeczeństwie normach zachowań i przestrzeganie ogólnospołecznych zasad (Jongen, 2018; Frisby, 2018; Holstein, 2019).

Pozostają zauważalne braki w badaniach i opracowaniach mających praktyczny wymiar w budowaniu programów z zakresu kompetencji kulturowych. Omówione wyżej prace, choć niewątpliwie cenne, nie wyczerpują tematu kompetencji kulturowych. Można nawet powiedzieć, że zakres znaczeniowy i kompetencyjny, potrzebny do szkoleń żołnierzy, dopiero jest budowany.

Problemy badane i analizowane w literaturze naukowej pojawiają się stopniowo, wraz z możliwościami kontaktów badaczy z żołnierzami. Zakończenie poszczególnych misji zagranicznych na terenach odmiennych kulturowo pozwalały na przeanalizowanie popełnionych błędów, co implikowało potrzebę dalszych badań.

Bibliografia

- Abbe, A. (2008a). *Building cultural capability for full-spectrum operations* (Study Report 2008-04). U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA478179.pdf> [30.06.2021].
- Abbe, A. (2008b). *Transfer and generalizability of foreign language learning* (Study Report 2008-06). U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA495037.pdf> [30.06.2021].
- Abbe, A., & Bortnick, R. (2010). *Developing intercultural adaptability in the warfighter: a workshop on cultural training and education* (Technical Report 1279). U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA533997.pdf> [30.06.2021].
- Abbe, A., & Gallus, J. A. (2011). *The socio-cultural context of operations: Culture and foreign language learning for company-grade officers* (Technical Report 1316). U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA565311.pdf> [27.06.2021].
- Abbe, A., Geller, D. S., & Everett, S. L. (2010). *Measuring cross-cultural competence in soldiers and cadets: a comparison of existing instruments* (Technical Report 1276). U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA533441.pdf> [29.06.2021].
- Abbe, A., & Gouge, M. (2012). Cultural training for military personnel: Revisiting the Vietnam Era. *Military Review*, 92(4), 9–17. https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/MilitaryReview_20120831_art005.pdf [27.06.2021].
- Abbe, A., Gulick, L., & Herman, J. (2007). *Cross-Cultural Competence in Army Leaders: A Conceptual and Empirical Foundation* (Study Report 2008-01). U.S. Army Research Institute for the Behavioral and Social Sciences. https://permanent.fdlp.gov/lps94790/SR_2008-01.pdf [30.06.2021].
- Abbe, A., & Halpin, S. M. (2010). The cultural imperative for professional military education and leader development. *Parameters*, 39(4), 20–31. <https://press.armywarcollege.edu/parameters/vol39/iss4/1/> [30.06.2021].
- Affourtit, T. D. (2008). Language of the mind: Cross-cultural preparation for Marine advisers. *U.S. Naval Proceedings*, 134(7), 80–81.
- Albro, R., & Ivey, B. (red.). (2014). *Cultural awareness in the military: Developments and implications for future humanitarian cooperation*. Palgrave Pivot. <https://doi.org/10.1057/9781137409423>

- Alexander, J. C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma. W: J.C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N.J. Smelser, & P. Sztompka (red.), *Cultural Trauma and Collective Identity* (s. 1–30). University of California Press.
- Ang, A., Van Dyne, L., & Koh, C. (2006). Personality Correlates of the Four-Factor Model of Cultural Intelligence. *Group & Organization Management*, 31(1), 100–123. <https://doi.org/10.1177/1059601105275267>
- Balcerowicz, B. (2005). Teorie, koncepcje wojny (i pokoju) po zimnej wojnie. W: R. Kuźniar (red.), *Porządek międzynarodowy u progu XXI wieku* (s. 469–485). Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Black, J. S., & Mendenhall, M. (1990). Cross-cultural training effectiveness: A review and a theoretical framework for future research. *The Academy of Management Review*, 15(1), 113–136. <https://doi.org/10.5465/AMR.1990.11591834>
- Bodziały, M. (2012). *Komunikacja międzykulturowa w wielonarodowych jednostkach wojskowych*. Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Łądowych.
- Boldway, H. L. (2020). *Faculty Experiences of Military Cultural Competence when Teaching Veterans: A Phenomenological Study*. Grand Canyon University [praca doktorska]. <https://www.proquest.com/openview/4ddf6056e26862d11cb8da644bf2b7ea/1?pq-origsite=gscholar&cbl=51922&diss=y> [20.06.2021].
- Borgosz, J. (1983). Polemologia – „przewrót kopernikański” w pojmowaniu wojny i pokoju. *Studia Filozoficzne*, 11–12, 38–51.
- Bosch, H. J. D. (2010). An appeal for cultural fitness. *Marine Corps Gazette*, 94(12), 25–27.
- Bradford, J. F. (2008). Develop cross-cultural competence. *U.S. Naval Institute Proceedings*, 134(3), 7–79.
- Burton, P. S. (2003). Cross-cultural communication in support of group dynamics. *Special Warfare*, 16(1), 30–36.
- Chao, G. T., & Moon, H. (2005). The cultural mosaic: A metatheory for understanding the complexity of culture. *Journal of Applied Psychology*, 90(6), 1128–1140. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.90.6.1128>
- Coker, Ch. (2008). Peace, war and the heuristics of fear. *Millennium. Journal of International Studies*, 36(3), 425–437. <https://doi.org/10.1177/03058298080360030301>
- Connable, B. (2018). Human Terrain System is Dead, Long Live... What? Building and Sustaining Military Cultural Competence in the Aftermath of the Human Terrain System. *Military Review*, 98(1), 25–33. <https://www.armyupress.army.mil/Portals/7/military-review/Archives/English/Connable-Human-Terrain-System.pdf> [27.05.2021].
- Cooper, L., Caddick, N., & Godier, L. (2018). Transition From the Military Into Civilian Life: An Exploration of Cultural Competence. *Armed Forces & Society*, 44(1), 1–22. <https://doi.org/10.1177/0095327X16675965>
- Culhane, E., Reid, P., Crepeau, L. J., & McDonald, D. (2012). Beyond frontiers: The critical role of cross-cultural competence in the military. *The Industrial-Organizational Psychologist*, 50(1), 30–38. <https://www.vfrhub.com/article/beyond-frontiers-the-critical-role-of-cross-cultural-competence-in-the-military> [30.06.2021].
- El Ghamari, M. (2015). *Między kulturą a religią. Operacje wojskowe w Iraku i Afganistanie*. Oficyna Wydawnicza MJK Kucharski.
- Frisby, C., & O'Donohue, W. (2018). *Cultural Competence in Applied Psychology*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-78997-2>
- Galganek, A. (1986). Polemologia – badania nad wojną i pokojem. *Sprawy Międzynarodowe*, 6, 98–109.
- Hajjar, R. (2017). Effectively Working With Military Linguists: Vital Intercultural Intermediaries. *Armed Forces and Society*, 43(1), 92–114. <https://doi.org/10.1177/0095327X16632333>
- Holmes-Eber, P., Tarzi, E., & Maki, B. (2016). U.S. Marines' Attitudes Regarding Cross-Cultural Capabilities in Military Operations: A Research Note. *Armed Forces and Society*, 42(4), 741–751. <https://doi.org/10.1177/0095327X15618654>

- Holstein, J. (2019). *Cultural Competence for Health Professionals: Instrument Development*. Linköping University Electronic Press [praca licencyjna]. <https://doi.org/10.3384/lic.diva-156147>
- Inglehart, R. (2003). Kultura a demokracja. W: L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie. Jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw* (s. 101–115). Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Jandora, J. W. (1999). War and Culture: A Neglected Relation. *Armed Forces & Society*, 25(4), 541–556. <https://doi.org/10.1177/0095327X9902500402>
- Jongen, C. (2018). *Cultural Competence in Health*. Springer Singapore.
- Kaplan, R. (2007, styczeń/luty). A Historian for Our Time. *The Atlantic*. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2007/01/a-historian-for-our-time/305562/> [25.08.2021].
- Kilcullen, D. (2006). *Counterinsurgency*. Hurst & Company.
- King, A. (2015). Women Warriors: Female Accession to Ground Combat. *Armed Forces and Society*, 41(2), 379–387. <https://doi.org/10.1177/0095327X14532913>
- Klipp, J., Grau, L., Prinslow, K., & Smith, D. (2006). The Human Terrain System – A CORDS for the 21st Century. *Military Review*, 6, 8–15. <https://community.apan.org/wg/tradoc-g2/fmso/m/fmso-monographs/241816?pi296680=2> [24.08.2021].
- Kowalski, M. (2015). *Antropolodzy na wojnie. O „brudnej” użyteczności nauk społecznych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kozerawski, D. S. (2010). Wielokulturowość w działaniach stabilizacyjnych Międzynarodowej Dywizji Centrum-Południe. W: D. S. Kozerawski (red.), *Międzynarodowe działania stabilizacyjne w świetle doświadczeń X zmiany PKW Irak w 2008 roku*. Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.
- Meyer, E. G., Writer, B., & Brim, W. (2016). The Importance of Military Cultural Competence. *Current Psychiatry Reports*, 18(3), 18–26. <https://doi.org/10.1007/s11920-016-0662-9>
- Meyer, E., Hall-Clark, B., Hamaoka, D., & Peterson, A. (2015). Assessment of Military Cultural Competence: A Pilot Study. *Academic Psychiatry*, 39(4), 382–388. <https://doi.org/10.1007/s40596-015-0328-7>
- Nedergaard, R., & Zwilling, J. (2017). Promoting Military Cultural Competence among Civilian Care Providers: Learning through Program Development. *Social Science*, 6(1), 1–11. <https://doi.org/10.3390/socsci6010013>
- Olzacka, E. (2012). „Kulturowy zwrot” w badaniu i prowadzeniu wojen – nowa perspektywa analityczna. *Zeszyty Naukowe AON*, 4(89), 305–320. <https://archiwumznaszwoj.publisherspanel.com/resources/html/article/details?id=73363> [15.05.2021].
- Olzacka, E. (2016). *Wojna a kultura*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Petraeus, D., & Amos, J. (2006). *Counterinsurgency: FM 3-24*. Washington Headquarters. Department of the Army.
- Porter, P. (2007). Good Anthropology, Bad History: The Cultural Turn in Studying War. *Parameters*, 37(2), 45–58. <https://press.armywarcollege.edu/parameters/vol37/iss2/8> [30.06.2021].
- Ruffa, C. (2018). *Military Cultures in Peace and Stability Operations. Afghanistan and Lebanon*. University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9780812295047>
- Schreiber, H. (2015). Świadomość międzykulturowa. Od militaryzacji antropologii do antropologizacji wojska. Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Steward, A. T. (2012). *Developing military cultural competence in civilian clinicians: Working with returning U.S. military populations with combat-related PTSD*. California Institute of Integral Studies.
- Stomma, L. (2014). *Antropologia wojny*. Wydawnictwo Iskry.
- Sue D.W., & Sue, D. (2015). *Counselling the Culturally Diverse. Theory and Practice*. John Wiley & Sons.
- Trochowska, K. (2016). *Kompetencje kulturowe dla bezpieczeństwa i obronności*. Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.

- Van Dijk, A., Soeters, J., & Ridder, R. (2010). Smooth Translation? A Research Note on the Cooperation between Dutch Service Personnel and Local Interpreters in Afghanistan. *Armed Forces & Society*, 36(5), 917–925. <https://doi.org/10.1177/0095327X10379732>
- Van Driel, M., & Gabrenya, W. (2013). Organizational Cross-Cultural Competence: Approaches to Measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44(6), 874–899. <https://doi.org/10.1177/0022022112466944>
- Vest, B., Kulak, J., & Homish, G. (2019). Caring for veterans in US civilian primary care: qualitative interviews with primary care providers. *Family Practice*, 36(3), 343–350. <https://doi.org/10.1093/fampra/cmz078>
- Zwiebach, L., Lannert, B., & Sherril A. (2019). Military cultural competence in the context of cognitive behavioural therapy. *Cognitive Behaviour Therapist*, 12(5), 1–13. <https://doi.org/10.1017/S1754470X18000132>